

Menetetty Alt-Wien

Huumori ja nostalgia populaareissa pilalehdissä 1800-luvun jälkipuolella

HEIDI HAKKARAINEN

Tutkin artikkelissani huumorin ja nostalgian kohtaamista Wienissä ilmestyneissä *Der Humorist* ja *Der Floh* -pilalehdissä, jotka käsitelivät vuonna 1857 aloitettua kaupunki uudistusta. Tarkastelen sitä, miten populaarin huumorin avulla käsiteltiin kaupungin muutosta ja rakennettiin vastakkainasettelua vanhan Wienin, *Alt-Wien*, ja uuden Wienin, *Neu-Wien*, välillä. Pyrin osoittamaan, kuinka mielikuvat menetetystä vanhasta kaupungista muuttuivat vuosisadan loppua kohden ja pohdin sitä, miten ne kytkeytyivät wieniläisen identiteetin murrokseen modernisaation keskellä. Mielikuvat katoavasta Alt-Wienistä nivoutuivat erilaisiin poliittisiin ja kulttuuriisiin jännitteisiin kolmen vuosikymmenen aikana, jolloin fyysinen kaupunkirakenne muuttui samalla kun Itävaltan keisarikunta kohtasi suuria poliittisia ja sosiaalisia muutoksia. Siinä missä 1850-luvun loppua ja 1860-luvun alkua määrittivät voimakas nostalgia-aalto kun vanhoja paikkoja purettiin pois, vuosisadan loppua kohden kulttuurinen epävarmuus ja moderniin liittyneen kaipuu alkuperään ja turvalliseen menneisyyteen muodostuivat muukalaisvihan ja antisemitismin kasvuasteiksi. Kontekstualisoimalla aineistoa osaksi laajempaa historiallista kehitystä pyrin osoittamaan, miten huumori kääntyi joustavasti palvelemaan erilaisia päämääriä, luoden ilmaisukanavan paitsi älylliselle satiiriselle kritiikille, myös tilaan liittyville tunteille.

Kaupunkien modernisaatio herätti 1800-luvulla paitsi tulevaisuuden uskoa myös runsaasti nostalgista kaipuuta menneisyyttä kohtaan. Kaupunki uudistukset merkitsivät vanhojen paikkojen katoamista ja uudenlaisten tilojen syntymistä, jotka muuttivat havaintoja ja käsityksiä siitä, mitä oli kaupunkilaisuus tai nykyaika.¹ Ympäri Eurooppaa urbaanit keskukset, kuten Pariisi, Rooma tai Wien, muodostuivat modernin ristiriitojen kohtauspaikoiksi.² Nostalgian, ”vuosisadan sairauden”³, lisäksi

1 Esim. Frisby 2001.

2 Pariisin modernisaatiosta ks. Harvey 2006, passim, erit. 259–266. Vastakkainasettelusta uuden ja vanhan välillä Rooman modernisaatiokeskustelussa ks. Syrjämaa 2012, 202–222.

3 *Mal du siècle*. Boym 2001, 7.

myös huumori kukoisti muuttuvissa 1800-luvun kaupungeissa, joissa kasvava lukutaitoinen yleisö huvitteli lukemalla pilalehtiä ja muita julkaisuja, jotka käänisivät vakavat aiheet nauruksi. Tässä artikkelissa tutkin sitä, miten Wienissä huumori ja nostalgia näennäisesti vastakkaisina tunne- ja tulkintamaailmoina kietoutuivat voimakkaasti yhteen pilalehtien tavassa käsitellä vastakkainasettelua uuden modernin kaupungin ja menetetyt *Alt-Wienin* välillä. Huumori ja nostalgia liittyivät olennaisesti pyrkimykseen määritellä Wieniä ja wieniläisyyttä voimakkaan muutoksen keskellä.

Vaikka monet 1800-luvun jälkipuolen Wieniä muuttaneet ilmiöt, kuten kaupungistuminen ja lehdistön nousu, olivat tyyppillisiä myös muille kasvaville Euroopan pääkaupungeille, Wienillä oli erityinen asema 1800-luvun kaupunkien joukossa. Wien oli laajan ja monikansallisen Habsburgien monarkian keskus, ja juuri monikansallisuus ja kulttuurien sekoittuneisuus tekivät siitä erilaisten poliittisten ja kulttuuristen aatteiden ja jännitteiden risteyspaikan. Vuosisadan jälkipuoli oli kaupungissa voimakkaan muutoksen aikaa. Väkiluku nelinkertaistui yltäen vuonna 1910 yli kahteen miljoonaan, ja Wienistä kasvoi Euroopan neljänneksi suurin kaupunki vuoteen 1905 mennessä.⁴ Väkiluvun kasvuun, asutuspulaan ja teollistuvan yhteiskunnan paineisiin pyrittiin vastaamaan uudistamalla kaupunkitilaa. Vuonna 1858 käytiin laaja arkkitehtuurikilpailu uuden Wienin suunnittelemiseksi, ja vuoteen 1890 mennessä Wienistä oli rakentunut uudenlainen kokonaisuus, kun puistokatu Ringstraße, yhdisti esikaupungit vanhaan kaupunkiin. Historiallisten tyylien mukaan rakennettujen monumenttirakennusten, loistelioiden palatsien ja puistojen muodostaman Ringstraßen oli tarkoitus ilmentää Habsburgien mahtia ja vallan jatkuvuutta kaupunkitilassa.⁵

Uudistuksen päämääränä oli luoda vahva pääkaupunki hajanaiselle Habsburgien valtakunnalle, johon kuului ruhtinas- ja kuningaskuntia muun muassa nykyisen Tšekin, Unkarin, Puolan, Italian ja Balkanin alueilta ja jossa vallitsi uskontojen, kielten ja kansallisuuksien moninaisuus. 1800-luvulla nouseva nationalismi merkitsi jatkuvia sisäisiä kieli- ja kansallisuusriitoja sekä ulkoisia konflikteja etenkin yhdistyvän Saksan

4 Békési 2009, 75–76; Ehmer 1996, 75; Janik ja Toulmin 1996 (1973), 50.

5 Schorske 1981 (1961), 24–110.

kanssa.⁶ Kansallisen heräämisen aika loi voimakkaan historiakulttuurin, jota Svetlana Boym luonnehtii 1800-luvulle leimallisena valtion julkisena nostalgiana.⁷ Käyttämällä erilaisia kertaustyyliä valtakunnan keskukseen uuden kaupunkitilan arkkitehtuurissa Habsburgien monarkia pyrki muokkaamaan kuvaa yhteisestä menneisyydestä ja identiteetistä.⁸ Menneisyyden tyyleihin puettua Ringstraßea voi näin ollen pitää Pierre Noraan seuraten eräänlaisena institutionaalisesti rakennettuna muistin paikkana, *lieu de mémoire*, jonka tieltä jokapäiväinen muistin ympäristö, *milieu de mémoire* raivattiin pois.⁹ Kuitenkin populaarissa huumorissa Ringstraßen edustama kuva menneisyydestä näyttäytyi kaupunkilaisille vieraana. Pilailussa valtion julkinen nostalgia ja Ringstraße kansallisen muistin paikkana kohtasivat kaupunkilaisten arkisen muutoksen kokemuksen, vierauden tunteen sekä kaipuun menetettyyn *Alt-Wieniin*.

Pilalehdet olivat erittäin suosittuja Wienissä ja niitä ilmestyi kaupungissa suuri määrä aina liberaaleista porvarillisista huumorijulkaisuista kuten *Der Humorist* tai *Der Floh* pienempiin rajatun lukijakunnan lehtiin saakka.¹⁰ Juutalaisyntyisen Moritz Gottlieb Saphirin (alun perin Moses Saphir, 1795–1858) perustama *Der Humorist* ja unkarilais-wieniläisin voimin toimitettu *Der Floh* (suom. Kirppu) olivat etenkin porvaristolle suunnattuja, vaikka niitä saattoi jokainen lukutaitoinen kaupunkilainen lukea esimerkiksi kahviloissa. Pilalehtien suosio onkin kytketty muutokseen, jossa lukemisesta tuli eliitin kulttuurin sijaan populaari ajanvieton tapa.¹¹ Kuitenkin porvarillinen koulutus ja itseymmärrys olivat molemmissa käsittelemässä pilalehdissä keskeinen osa huumoria. Vaikka *Der Humorist* edusti vanhempaa voimakkaan tekstuaalista pilalehtien tradi-

6 Itävalta hävisi Preussin ja Itävallan välisen sodan vuonna 1866 ja Saksa yhdistyi keisarikunnaksi vuonna 1871. Itävallan keisarikunnasta tuli Itävalta-Unkarin kaksoismonarkia vuonna 1867.

7 Boym 2001, 14–16.

8 Rogoff 1988, 33.

9 Tästä enemmän ks. Nora 1996, 1–3, 6–7; Boym 2001, 16.

10 Kaiken kaikkiaan kaupungissa ilmestyi enimmillään jopa 34 eri pilalehteä. Joidenkin lehtien lukijakunnat olivat hyvinkin rajattuja. Esimerkiksi *Der Herr Korporal* oli suunnattu armeijan jäsenille ja *Die Neue Geissel* katoliselle papistolle. Scheidl 1950, 135.

11 Allen 1984, 2; Townsend 1997, 200–201, 204–205.

tiota ja *Der Flob* uutta visuaalista ja kaupallista suuntaa, ne olivat molemmat suunnattu juuri kaupunkien koulutetulle keskiluokalle. Tämä näkyy etenkin siinä, miten pilojen ymmärtäminen vaati useimmissa tapauksissa paitsi lukutaitoa, myös laajempaa koulutusta; oli esimerkiksi tunnistettava Schiller-sitaatit ja kyettävä ymmärtämään ranskaa.¹² Lisäksi ajan sensuuri muokkasi kielenkäyttöä, jossa erilaiset kiertoilmaisut ja kielileikit kätkivät sisäänsä satiirista pilkkaa valtaapitäviä vastaan.

Sensuurin vuoksi satiirisista ja humoristisista pilalehdistä muodostui 1800-luvulla keskeinen yhteiskunnallisen keskustelun väline. Ne olivat kytköksissä uudenlaisen kriittisen julkisuuden syntyyn painokulttuurin ja lukutaidon levitessä.¹³ Kuitenkin julkisuutta säädeltiin sensuurin avulla, ja Preussin pilalehtiä tutkineen Mary Lee Townsandin mukaan pilalehdet mahdollistivat julkisen keskustelun sellaisista aiheista, jotka muuten olivat kiellettyjä. Humoristis-satiirinen lehdistö oli näin ollen keskeinen osa 1800-luvun poliittista kulttuuria.¹⁴ Habsburgien monarkiassa *Der Humorist* toimi aikana, jolloin sensuuri oli tiukempaa kuin vuosisadan lopulla,¹⁵ mutta myös vuonna 1863 voimaan tulleen vapaamielisemmän lehdistölain mukaan jokainen perustettava aikakausjulkaisu oli ennen ilmestymistään hyväksyttävä viranomaisilla ja jokaisen lehden numeron oli läpäistävä ennakkosensuuri. Aikakausjulkaisuja ei saanut myydä kaduilla tai muissa julkisissa paikoissa, vaan yksityishenkilöiden, kuten myös kahviloiden ja kirjastojen oli tilattava postitse joko irtonumeroita tai vuositilauksia. Kiellettyä oli loukata julkista rauhaa tai esimerkiksi viranomaisia, keisarillista armeijaa tai parlamentin jäseniä.¹⁶

12 Tässä *Der Flob* ja *Der Humorist* erosivat esimerkiksi alemmille keskiluokille suunnatusta *Kikeriki*-pilalehdestä, jossa korostui kansanomaisen huumori-kulttuuri. Vastaavasti monarkian halvimpana pilalehtenä itseään markkinoinut *Kikeriki* oli edullisempi kuin *Der Flob*- ja *Der Humorist* -lehdet. Ks. esim. *Kikeriki* 7.11.1861.

13 1800-luvun loppua on Jürgen Habermasia seuraten pidetty murroskautena, jolloin porvarillinen julkisuus alkoi muuttua kaupallisemmaksi. Aiheesta enemmän esim. Habermas 2004, passim, erit. 38–53.

14 Townsend 1992, 2, 13, 19–21.

15 Sensuurista enemmän ks. esim. Johnston 1972, 49–50.

16 Reichsgesetzblatt 1849–1918. Pressgesetz vom 17. Dezember 1862. IV Stück 6: § 7 § 10, § 17 § 23; IV 8 Artikeln I–V. Lakiteksti, elektroninen aineisto.

Huumorin ja nostalgian sekoittuminen populaareissa pilalehdissä ilmensi oman aikansa kulttuurin olennaisia ristiriitoja. Kaupunki-uudistuksen aika oli Wienissä liberaalin porvariston valtakautta, joka päättyi vuosisadan lopulla modernin murrokseen.¹⁷ Myöhemmin juuri tämä 1800-luvun *belle époque*ksi nostettu aika tanssiaisineen, wieniläisvalsseineen, hevosvaunuineen ja ihailtuine Sisi-keisarittarineen on muodostunut keskeiseksi osaksi Wienin kaupunki-imagoa ja hohtoa turistikohdeena.¹⁸ Porvariston *Gründerzeit*¹⁹ näyttäytyi pilalehtien kautta moniäänisenä ja ristiriitaisena aikakautena. Huumori ja nostalgia ovatkin ennen kaikkea ajallisia ja muuttuvia ilmiöitä. Esimerkiksi Svetlana Boym määrittelee nostalgian historialliseksi tunteeksi, joka on muuttanut muotoaan historian saatossa.²⁰ Nostalgia ei ole vain yksilöllinen tunne, vaan myös jaettu sosiaalinen ilmiö. Usein kaipuun kohteena on menetetty yhteisö tai yhteys muihin ihmisiin. Karin Johannisson näkee, että juuri 1800-luvulla nostalgia muuttui etenkin moderniin liittyväksi kulttuuriseksi oireeksi.²¹ Huumori ei ole universaali ilmiö, vaan se on aina sidoksissa aikaan ja paikkaan ja ymmärrettävissä ainoastaan historiallisen ja kulttuurisen kontekstinsa kautta.²² Huumoria on myös määritelty eri aikoina eri tavoin. Tässä artikkelissa käsitelen huumoria tulkinnallisena prosessina, joka liittyy jonkin asian kokemiseen huvittavana, kun taas koominen on se, mikä havaitaan huvittavana.

Huumoria on pidetty inhimillisen rationaalisuuden kehittäjänä siinä mielessä, että se yhtä aikaa mahdollistaa maailman tarkkailun etäännytetystä perspektiivistä ja samalla tunnustaa sen hallitsemattoman ja käsit-

17 Tästä enemmän ks. Schorske 1981 (1961), 24–62.

18 Wienin kaupunki-imagon rakentumisesta enemmän ks. Musner 2009, passim, erit. 15–24.

19 *Gründerzeit* eli ”perustajien aika” on ajanjakso, jota on määritelty eri tavoin. Talouden näkökulmasta sen on katsottu päättyneen jo vuoden 1873 pörssiromahdukseen ja ns. pitkään lamaan. Toisaalta *Gründerzeitista* on puhuttu Wienissä myös kulttuurisena ilmiönä, *Ringstraßenzeit*, joka päättyi vuoden 1890 jälkeiseen fin de siècleen.

20 Boym 2001, passim, erit. 7, 16.

21 Johannisson 2001, 141–142. Nostalgiaista ja modernista ks. myös 127–140.

22 Tästä enemmän ks. esim. Bremmer ja Roodenburg 1997, 1–11; Korhonen 2001, 169–178.

tämättömän luonteen.²³ Wienin kaupunki uudistuksen aikana syntynyt pilailu osoittaa huumorin yhteyden tunteisiin. Suhde omaan ympäristöön, käsitykset wieniläisestä identiteetistä ja huumorin sidos myyttiseen wieniläiseen kodikkuuteen, *Gemütlichkeit*,²⁴ nousivat pilalehdissä esiin voimakkaasti tunnepitoisina teemoina. Huumorin ja nostalgian kohdassa porvariston pilalehdissä ironinen etäisyydenotto ja satiirinen pilkka sekoittuivat erilaisiin tunteisiin, jotka ohjailivat merkitysten rakentumista muutoksen keskellä.

Jäähyväiset katoaville paikoille

1800-luku oli voimakkaiden kaupunki uudistusten aikaa. Kaupunkirakenteiden modernisoinnilla pyrittiin helpottamaan kasvavan kaupunkilaisväestön asutuspulaa, parantamaan liikkuvuutta ja hygieenisiä oloja sekä kilpailemaan muiden kasvavien kaupunkien kanssa. Nationalismin aikakaudella etenkin Euroopan pääkaupungit kilpailivat johtavasta suurkaupunkiasemasta. Modernin kaupungin esikuvana oli ennen kaikkea paroni Haussmannin uudistama Pariisi, jossa tilavat bulevardit syrjäyttivät vanhat kaupunkikorttelit.²⁵ Wienin uudelleenrakentaminen ei kuitenkaan ollut yhtä kokonaisvaltainen kuin Pariisin muodonmuutos. Vaikka kaupungissa tehtiin monia uudistuksia 1800-luvun jälkipuolella aina Tonavan kanavoimisesta hevosten vetämän raitiovaunuverkoston luomiseen saakka, suurin muutos keskittyi ennen kaikkea linnoitusvyöhykkeelle vanhan kaupungin ja uusien esikaupunkien välillä, jonne rakennettiin yli 500 uutta rakennusta ja 90 katua.²⁶ *Der Humorist* -lehdessä keskeisimmiksi katoaviksi paikoiksi nousivatkin vanha kaupungin-

23 Morreall 1989, 11–18.

24 Olen kääntänyt sanan *Gemütlichkeit* kotoisuudeksi, vaikka se sisältää myös mukavuuden, rauhan ja viihtyisyyden merkitykset.

25 Tästä enemmän ks. Harvey 2006, 112–113. Wien ei ole ainoa kaupunki, jossa kaupunki uudistus toteutettiin niin, että vanhaa kaupunkia ympäröinyt muuri korvattiin puistokadulla. Ringstraße-nimisiä bulevardeja on myös esimerkiksi Kölnin ja Grazin kaupungeissa. Tästä enemmän ks. Masanz ja Nagl 1996, 14, 34–37.

26 Maderthner 2006, 198; Békési 2009, 75.

muuri, bastionit ja vapaa-ajanviettoalueena käytetty rakentamaton suoja-
vyöhyke, jotka purettiin uuden kaupunkitilan tieltä pois.

Wienissä vanha kaupunginmuuri oli asukkaille erityisen merkityk-
sellinen, sillä sen nähtiin määrittäneen wieniläisyyttä vuosisatoja. Kau-
punginmuuri oli ollut olennainen raja kaupungin ja maaseudun, Wienin
ja muun maailman välillä. Se oli tuonut turvaa ulkoisia vihollisia vastaan
ja suojannut kaupunkilaisia etenkin turkkilaisten piirittäessä Wieniä
1500- ja 1600-luvuilla.²⁷ Muurin purkaminen ja siirtyminen moderniin
linnoittamattomaan, avoimeen kaupunkiin oli iso muutos, joka herätti
epävarmuutta ja synnytti pilailua.

Kun kaupunginmuurin purkaminen aloitettiin vuonna 1858,
Der Humorist esitti muistopuheita jokaiselle vuorollaan purettavalle
bastionille ja kävi läpi näiden maineikkaan historian, johon kuului eten-
kin osmanien armeijan hyökkäysten torjuminen vuosina 1529 ja 1683.²⁸
Juuri ulkoisen uhan torjuminen nousi voimakkaasti esiin humoristi-
sissa muistopuheissa. Bastionien muistopuheet ja Wienin puhuttelu
Vindobonana vanhan roomalaisleirin mukaan kertoivat kaupungin his-
toriaan perustuvasta identiteetistä, jota kaupunkiuudistus uhkasi. Paikat
toimivat yhdyssiteenä menneisyyteen ja vahvistivat paikallista identiteet-
tiä. Bastionien purkaminen uhkasi wieniläisyyden ydintä.

Kaupungin eri paikkoihin liitetyt tunteet ja merkitykset ilmenivät
pilateksteissä muun muassa siinä, että paikkoja myös personifioitiin ja
muutettiin ne puhujiksi.²⁹ Esimerkiksi ”Stephansdomin kirkontornin
monologi” -nimisessä pilatekstissä kaupungin keskiaikainen tuomio-
kirkko esittää traagisen yksinpuhelun uuden ajan kynnyksellä. Kuuluisalla
Shakespearen *Hamletin* sitaatilla ”Ollako vai eikö olla” alkavassa mono-
logissa ilmenee menneen ja tulevan vastakkainasettelu. Menneisyyden

27 Tästä enemmän ks. Masanz ja Nagl 1996, 5, 10, 65.

28 Esim. Gonzeibastei. *Der Humorist* 27.2.1859.

29 Puhuvia paikkoja ja patsaita käytettiin kaupunkitilan kommentoijina eri pila-
lehdissä. Ne olivat suosittuja etenkin voimakkaan antisemitistiseksi käänty-
neessä *Kikeriki*-lehdessä, jossa pilalehden tunnushahmo kukko keskustele
muun muassa uusien rakennusten ja vanhojen paikkojen, kuten Stephansdomin
kanssa.

sankarilliset paikat eivät saa ansaitsemaansa arvoa nykyajassa, ja uudistaminen saa Stephansdomin, Wienin perinteisen tunnusmerkin, tuntemaan olonsa vanhaksi, vieraaksi ja epätoivotuksi omassa kaupungissaan.

Ollako vai eikö olla,
kas siinä nyt pulma! –
Ei liene mikään ihme, että aikana,
jolloin petos ja viekkaus levittäytyvät vallassa olevien keskuudessa,
huolimatta rautapalkeista,
jotka minua tukevat,
pahantuulisesti painan harmaantuneen pääni.
Monta synkkää hetkeä
olen saanut osakseni,
korviini tunkeutui kanuunanjyly,
villin fanaattisen osmaniarmeijan
ja minun graniittimuurini kilvestä
on moni viholliskuula kimmonnut –

Mutta kuitenkin jäin pystyyn ikiaikojen myrskyssä
saksalaisen voiman arvokkaana muistomerkkinä. –
Silloin alettiin minun ulkoasussani,
kaivata nuorekkaita piirteitä
ja minut koristeltiin uusien kiehkuroiden
ja huippuni kaunistettiin piikein
niin, että haluaisin upota häpeästä.

Silloin rupesin lopulta itsekin uskomaan,
että olen käynyt tälle maailmalle liian vanhaksi,
ja tietoisuus vanhenemisestä
on kuolemaa ounasteleva aavistus. –
Loppuni lähestyy, tunnen sen,
onhan jo jopa päätetty,
että minut perin pohjin ja systemaattisesti modernisoidaan.
Kuinka voisin kestää sellaista häpeää?

Kai raskaita aikoja olen nähnyt, –
 Mutta siitä vaiti – yhä lähemmäksi
 käy komissio.³⁰

Lopun alkuna on tässä yksinpuhelussa kirkon saneerauksesta vastaava komissio. Keisari Franz Josef asetti kaupunginlaajennuskomission, *Stadterweiterungskommission*, valvomaan uudistusta Wienissä.³¹ Sanoma on se, että vaikka Wienin arvokkaat vanhat paikat selvisivät turkkilaispiirityksistä ja lukuisista menneisyyden taisteluista, ne eivät mahda mitään modernin byrokratian koneistolle, joka suorittaa lakonisesti uudistustyötä. Näin pilailu ilmensi yhtä aikaa kritiikkiä kaupunkitilan muutosta kohtaan ja kaihoa kunniakkaaseen menneisyyteen. Antamalla äänen kirkolle itselleen monologi otti kantaa kaupunkisuunnittelijoiden ja virkamiesten työhön, johon muuten oli vaikea vaikuttaa. Puhuttelemalla lukijoita tuomiokirkon ”omalla äänellä” teksti pyrki vaikuttamaan wieniläisyleisöön käyttäen hyväksi yhteisiä merkityksiä. Paitsi että Stephansdom oli Wienin keskeisin tunnusmerkki ja kaupungin kuvauksissa usein visualisoitu uskonnollinen, fyysinen ja symbolinen keskus, myös Hamletin monologi oli etenkin porvarisyleisön hyvin tuntema.

30 ”Monolog des Stefansthurmes. Sein oder Nichtsein, das ist jetzt die Frage! – / Ist es ein Wunder, daß in einer Zeit, / Wo Trug und List sich um die Herrschaft breiten, / Ich trotz der Eisenbalken, die mich stützen, / Griesgrämig bange mein ergrautes Haupt? / Viel trübe Stunden habe ich durchlebt, / Zu meinem Ohr drang der Kanonendonner / Des wild fanatischen Osmanenheeres, / Und an den Panzer meiner Granitmauern Ist manche Feindeskugel abgeprallt – / Doch blieb ich steh'n im Sturm der Aeonen / Ein würdig Denkmal deutscher Kraft. – / Da fing man an, an meinem Außern / Die jugendliche Striche zu vermischen, / und zierte mich mit neuen Schnörkeln / Und bellerte an meinen spitzen Zinken / Daß ich derab vor Scham mocht' gern versinken, / Da fing ich endlich selbst zu glauben an, / Daß ich in dieser Welt zu alt geworden, / Und das Bewusstsein, daß man älter wird / Ist des Verscheidens ahnend' Vorgefühl. – / Mein Ende naht, ich fühl's, denn jetzt hat man / Sogar beschlossen mich vom Grunde aus / Und systematisch zu modernisieren. / Wie könnt' ertragen ich so eine Schmach? / Wohl schwere Zeiten habe ich gesehen, – / Doch still davon – es naht die K o m i s s i o n.” *Der Humorist* 19. 12. 1857. Suomennos, kuten kaikki muutkin pilatekstien suomennokset ovat artikkelin kirjoittajan tekemiä.

31 Ks. Lisää Schorske 1981 (1961), 29, 46–47.

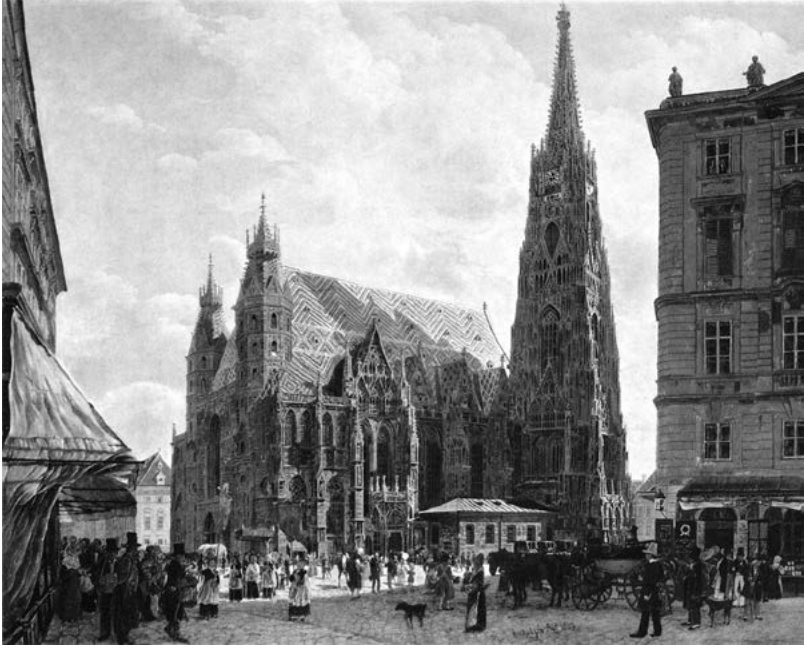
Kuuluisan ristiriitojen repimän yksinpuhelun myötä menneen katoaminen ja vierauden tunne saavat traagisen ulottuvuuden, joka kuitenkin saa myös koomisen värin – onhan puhujana ihmisen sijaan rakennus.

Saneerauksesta huolimatta Stephansdomin tuomiokirkko ei ollut silti purku-uhan alla, kuten monet muut paikat. Pilatekstissä ”Alt-Wien contra Neu-Wien” paikkojen tuhoamista ja uudelleenrakentamista lähestytään kaikkein pienimpien ja vähäpätöisimpien näkökulmasta. Purettavien vanhojen talojen hiiret puolustavat oikeuttaan asuinpaikkaansa historiallis-poliittisina yksilöinä. Puut, ojat ja jopa vanhat mädäntyvät sillat käyvät taistoon olemassaolonsa puolesta ja kamppailevat syrjäyttäjiään, hienompia puulaatuja, parempia viemäreitä ja uusia rautasiltoja vastaan.³² Arkinen, vähäpätöinen ympäristö nousee vastustamaan uudistamista, jonka keskeinen tavoite oli kaupungin kaunistaminen, *Stadtverschönerung*, Wienin luominen Habsburgien monarkian valtaketkukseksi.³³ Pilailu ilmensi kaupunkikokemusta, jossa paikkoihin liitetyt merkitykset erkanevat vallanpitäjien, suunnittelijoiden ja byrokraattien tavoitteista. Puiden, paikkojen ja rakennusten personifointi kertoo siitä, miten kaupungin muutosta katsottiin yllättävästä perspektiivistä antamalla ääni arkipäiväiselle ympäristölle. Hiirten ja mädäntyvien siltojen vähäpätöinen ääni on huvittava, koska se on ristiriidassa Wienin arvokkaan luonteen kanssa – olihan pääkaupunki yli 50 miljoonan asukkaan keisarikunnan hallintokeskus.

Vanhan Wienin taistelu uutta Wieniä vastaan on mahdollista lukea myös ironisena tekstinä. 1800-luvun jälkipuoliskon kaupunkiuudistus synnytti nostalgia-aallon, joka levisi 1860-luvulta lähtien etenkin lehdistössä. Lehtikirjoituksissa toistui kuva hyvästijätöstä vanhalle Wienille ja menneisyydelle, jonka moderni aika oli pyyhkimässä pois. Esimerkiksi *Neue Freie Presse* -lehden tunnettu *feuilleton*-kirjoittaja Daniel Spitzer (1835–1893) kuvasi *Wiener Spaziergänge* -kirjoituksissaan kaupungilla kävelyn olevan yhtä aikaa muistelemista ja jatkuvaa hyvästijättöä, sillä koskaan ei voinut tietää, olivatko vanhat talot paikal-

32 Alt-Wien contra Neu-Wien. *Der Humorist* 8.10.1860.

33 Schorske 1981 (1961), 26–27.

Stephansdom oli vanhan Wienin uskonnollinen, fyysinen ja symbolinen keskus. Rudolf von Altin maalaus vuodelta 1832.

laan seuraavalla kävelyllä.³⁴ Pilalehdet parodioivat oman aikansa lehdistöä ja myös *Der Humorist* osallistui hyvästijättöön, mutta ironisoimalla ajan sentimentaalista retoriikkaa. Lehti julkaisi muun muassa pilakuvan ”Jäähyväiskohtaus suojavyöhykkeellä. Kahden puun liikuttavat jäähyväiset”, jossa puut halaavat toisiaan jättäen hyvästit ennen uuden rakennustyön alkua.³⁵ Kohtauksessa haikeus on sekoittunut huvittuneisuuteen ja jäähyväisretoriikka häilyy parodian rajalla, monimerkityksellisessä tilassa, joka oli tyypillinen nostalgiselle huumorille. On siis selvää, että pilailu ei vain ilmentänyt kaipausta katoavaa kaupunkia kohtaan, vaan samalla se purki nostalgiaa tuottavia puhetaivoja ja idealisoitua kuvaa vanhasta kaupungista.

34 Bernhard 1992, 23,33, 39–40.

35 Abschieds-Szene am Glacis, Rührender Abschied zweier Bäume. *Der Humorist* 24.9.1860.

Aito wieniläisyys, kaupunki ja sen asukkaat

Ristiriitainen ja sekoittunut suhde menneeseen ilmeni eri tavoin *Der Humorist* -lehden kirjoituksissa purkutyön aikana. Traditionaalinen elämänmeno ja *Alt-Wien* eivät esiintyneet *Der Humorist* -lehdessä vain tiettyinä paikkoina, vaan myös erilaisina kaupunkilaistyyppinä, jotka olivat olennainen osa näitä paikkoja. Sarjassa ”Wieniläisiä luonnekuvauksia” pilalehti esitteli tyyppillisiä wieniläishahmoja eri yhteiskuntaluokista, kuten myymäläapulaisen, alempiluokkaisen keikarin eli ”Grabenin leijonan ja Kohlmarktin dandyn” tai kaduilla vaeltelevan *Bettgeber*-hahmon, yösjäa etsivän kerjäläisen, joka oli ”999 999 guldenia vaille miljonääri”.³⁶

Tällaiset kaupunkilaishahmojen kuvaukset olivat suosittuja 1800-luvulla ja ne liittyivät ajatukseen siitä, miten jokainen kaupunki synnytti omat erityiset ihmistyyppinsä. Esimerkiksi Wienissä kaupungin ja sen asukkaiden välisen suhteen nähtiin olevan niin tiivis, että vuosisadan alkupuolella yleistyi ajatus siitä, miten kaupungin rakenne heijastui suoraan asukkaiden mentaliteettiin.³⁷ Kaupunkiuudistus, joka muutti kaupungin rakennetta, horjutti näin perustavalla tavalla myös kaupungin miellettyä sosiaalista järjestystä, jossa kaikilla ryhmillä oli erityinen paikkansa.

Toisaalta kaupunkilaistyyppit kertovat samalla tarpeesta ottaa haltuun kasvavaa ja moninaistuvaa kaupunkilaisväestöä. Pariisia tutkineen David W. S. Grayn mukaan erilaiset sosiaaliset karikatyyrit yleistyivät eurooppalaisissa pilalehdissä ja kuvituksissa 1800-luvun kuluessa. Stereotyyppisten kuvien ja kaupunkilaishahmojen avulla pyrittiin kategorisoimaan heterogeenista ja vieraaksi koettua urbaania massaa ja tekemään sitä tutummaksi tyyppihahmojen avulla. Toisaalta tyyppien kautta voitiin kritisoida nousevaa kapitalismia ja uuteen sosiaaliseen järjestykseen sisältyvää epätasa-arvoa. Esimerkiksi Paul Gavarnin (1804–1866)

36 ”Der Commis ist der elegante Wiener in Taschenformat, der Löwe des Grabens, der Dandy des Kohlmarktes, – besonders an einem Sonntag – – Wiener Charakterzeichnungen.” *Der Humorist* 23.1.1860; Der Bettgeber ist gewöhnlich ein Mensch, der keine großen Anlagen zum Kapitalisten besitzt, es fehlen ihm meistens 999 999 Gulden zum Millionär. *Der Humorist* 30.4.1860.

37 Musner 2009, 183–187.

Les Gens de Paris -kirjan kuvat köyhistä kerjäläisistä ja omahyväisistä pikkuporvareista sisälsivät poliittisen kannanoton. Eriarvoisessa yhteiskunnassa kaupunki jakaantui stereotyyppisiin ääripäihin, ja kaupunkilaishahmot toimivat näin myös allegoriana vahvalle luokkajaolle.³⁸

Ajattomina, periwieniläisinä tyyppinä *Der Humorist* -lehden kaupungin hahmot eivät kuitenkaan suoranaisesti kritisoineet luokkajärjestystä, vaan esittivät sen luonnollisena osana kaupunkia. Tyypit edustivat kaikesta huolimatta vanhaa järjestystä ja toimivat eräänlaisena siltana menneeseen, kuten esimerkiksi tekstissä ”Myyntikojujen naiset”, joka kuvasi kansanomaisia torimyyjiä:

Yrtittäret, hedelmättäret, niin kutsutut uteliaat markkinavaimot, he ovat myyntikojujen naiset; ken on koskaan käynyt Naschmarkt- tai Schanzl-torilla tietää heidät, nuo aidon luonnolliset hahmot, jotka kunnianarvoisten raunioiden tavoin törröttävät vielä esiin tuhoutuneesta vanhasta Wienistä ja heidän tutut äänensä, jotka huutavat niin kuin ennen vanhaan äkäisellä, kotoisella äänellä.³⁹

Naisten huutaessa niin kuin ennen vanhaan ”äkäisellä, kotoisella” äänellä, rakennetaan kuvaa pittoreskista ja romantisoidusta menneisyydestä idealisoimalla sen maanläheisyys. Tällainen estetiikka ilmensi tyypillisesti kaihoa esimoderniin kaupunkiin ja toimi 1800-luvulla modernisaation vastustamisen välineenä.⁴⁰ Markkinavaimoissa ilmenee kotoisen Wienin sisäinen ristiriitaisuus, joka tekee siitä niin aidon ja todellisen. Juuri epätäydellisyydessä on sen kotoisuuden ydin, joka herättää kaipuuta. Myöhemmin vuosisadanvaihteen populaarikulttuurissa *All-*

38 Gray 2002, 49–56, 60.

39 ”Die Kräutlerinen, die Obstlerinen, die sogenannten Fratschlerinen, das sind die Frauen von S t a n d’l; wer je den Naschmarkt oder den Schanzl besuchte, der kennt sie, die urwüchsigen Gestalten, die wie die ehrwürdige Ruinen aus dem verfallenen alten Wien noch hervorragen und ihre bekannten Stimmen rufen ihm wie ehemals im barschen gemüthlichen Tone entgegen. Wiener Charakterzeichnungen.” *Der Humorist* 13.2.1860.

40 Pittoreskin ja nostalgian suhteesta 1800-luvun Roomassa ks. Syrjämaa 2012, 211.

Kodikas Itävalta. Keinotekoinen maailma. *Der Humorist* 19.12.1859. Osasuurennos.

*Wien*ä kuviteltiinkin yhä uudestaan erilaisten rosoisten, kansaa edustaneiden romantisoitujen tyyppihahmojen kautta. Näistä tunnetuimpia on Vinzenz Chiavazzin 1880-luvulla luoma hahmo Frau Sopherl vom Naschmarkt.⁴¹

Vanha Wien miellettiin ajan saatossa kasvaneeksi, aidoksi ja luonnolliseksi paikaksi, kun taas uusi kaupunki näyttäytyi keinotekoisesti tuotettuna tilana.⁴² Käytiinhän julkisuudessa jatkuvasti keskustelua rakennussuunnitelmista, arkkitehtuurisista kysymyksistä, esteettisistä tavoitteista ja modernin kaupungin ihanteista. Uudenlaisen julkisuuden

⁴¹ Breuss 2013, 331–335.

⁴² Tilasta ja paikasta ks. esim. Laitinen 2004, 6–9.

myötä 1800-luvun kaupunkilaiset tulivat ennenkokemattomalla tavalla tietoisiksi siitä, että uusi Wien ei syntynyt itsestään, vaan se selkeästi tuotettiin. Aitouden ja keinotekoisuuden tematiikka olikin tärkeä huumoria nostattava ristiriita.

Kiinnostavan esimerkin tästä antaa pilateksti, jossa vanha perinteinen *Hanswurst*-hahmo eli typerys kaipaa paratiisissa vanhaa kotikaupunkiaan, ja huumorin jumala saattaa hänet nykyajan eli 1850-luvun lopun Wieniin. Nykyajassa Hanswurst tutustuu erilaisiin moderneihin ilmiöihin, kuten junaonnettomuuksiin, dandyyn, valssiin ja Kristallipalatsiin. Lopulta Hanswurst ajautuu paikkaan, jota hän luulee omaksi kadonneeksi kotimaakseen, kodikkaaksi Itävallaksi. Käy kuitenkin ilmi, että kyseessä on täysin keinotekoinen luomus nimeltä Elysium.⁴³ Vanhan ajan narri on joutunut Wienissä vuoteen 1864 saakka toimineeseen, Josef Georg Daumin perustamaan huvittelupaikkaan. Elysium oli maanalainen elämysmaailma, jonne oli rakennettu illuusioita eksoottisista kaukomaista menneisyyden maailmoihin. Ironisessa tekstissä nostalginen *Alt-Wien* on olemassa enää modernina keinotekoisena ja kaupallisena rakennelmana.

Kaipuu vanhaan Wieniin muuttuikin tulevina vuosikymmeninä kulutuskuulttuurin käyttövaraksi. Esimerkiksi ravintolat mainostivat vanhan ajan tunnelmaa ja käyttivät mielikuvia kaupunki uudistuksen aikana kadonneesta kaupungista houkutelukseen asiakkaita.⁴⁴ Moderni aika tuotti rekonstruoituja menneisyyden maailmoja ja traditioita, mistä hyvänä esimerkkinä on vuoden 1893 Chicagon maailmannäyttelyssä näyttelyobjektina esitelty jäljitelmä *Alt-Wienistä*, rekonstruktio maailmasta, jota ei enää ollut.⁴⁵ Keinotekoisuuden ja tuotettujen mielikuvien levitessä ja kasvaessa vuosisadan loppua kohden ”aidosta wieniläisyydestä” tuli paitsi kaupallinen myös poliittinen iskusana, mihin palaan myöhemmin.

43 Eine Wanderung des letzten Hanswurst aus dem überirdischen Elysium durch Daum's unterirdisches Elysium. *Der Humorist* 19.12.1859. Antiikin mytologian Elysium esiintyi saksalaisessa kirjallisuudessa ja taiteessa usein paratiisina tai sankareiden leposijana.

44 Esim. *Der Floh* 18.7.1874.

45 Syrjämaa 2007, 150. Modernin tuotetuista traditioista ks. Boym 2001, 42.

Ringstraßelle sijoitettiin valtion ja kaupungin tärkeimmät instituutiot. Vuonna 1877 valmistunut uusi pörssi sijaitsi Schottenringillä.

Näin pilalehtien nostalgia *Alt-Wieniä* kohtaan muutti muotoaan 1800-luvun loppua kohden. *Der Humorist* -lehdessä puhuvat paikat ja wieniläiset hahmot kertoivat jokapäiväisestä kaupungista huutavine torivaimoineen ja hajoavine siltoineen. Paikkojen personifointi kertoi niiden merkityksellisyydestä ihmisille. Tuomiokirkko ja muuri olivat perinteisiä Wieniä määrittäviä paikkoja ja muutokset, kuten muurin purkaminen tai Stephansdomin saneeraus, tuntuivat menetykseltä, jota käsiteltiin huumorin avulla. Myöhemmin ilmestyneessä *Der Floh* -lehdessä menetetty *Alt-Wien* muuttui todellisista tiloista ja arjen eletystä ympäristöstä mielikuviksi, jotka palvelivat erilaisia päämääriä. Mitä valmiimmaksi uusi Wien rakentui ja mitä kaukaisemmaksi vanha Wien muuttui, sitä enemmän alkoi mennyt kaupunki esiintyä ikonisena ja kulttuurisena mielikuvana, jonka kautta peilattiin ja kommentoitiin omaa aikaa.⁴⁶ Tämä

46 Kulttuurintutkija Lutz Musnerin mukaan Wienissä uuden rakentamiseen on aina samalla liittynyt vanhan kaupungin kanonisoimista ja ikonisoimista. Musner 2009, 86.

ilmenee hyvin 1860-luvun lopulla aloittaneessa *Der Flob* -lehdessä, joka pilaili kaupungista aikana, jolloin uusi Ringstrasse oli jo noussut hallitsemaan kaupunkikuvaa.

Oman ajan kurjuus ja kaipuu parempaan

Vaikka kaupunki uudistusta perusteltiin köyhien olojen parantamisella 1850-luvun lopulla, se ei valmistuttuaan täyttänyt odotuksia asutopulan ratkaisemisesta ja kurjuuden poistamisesta kaupungissa. Päinvastoin, uudet loisteliaat palatsit Ringstraßella toivat esikaupunkien kurjuuden vain räikeämmin esiin. *Der Flob* -lehdessä uutta Wieniä kritisoitiinkin voimakkaalla satiirilla. Pilan kohteena olivat etenkin uudisrakentamisella rikastuneet pörssikeinottelijat, ja Ringstraße kuvattiin raharikkaiden asuinpaikkana, jossa kohtasivat miljonäärit ja kerjäläiset. Rikkaiden ja köyhien väliset vuoropuhelut olivat suosittuja pilojen ja vitsien aiheita 1870- ja 1880-luvuilla, ja usein näissä kohtaamisissa satiirin terä kohdistui ahneuteen ja moraalin rapistumiseen kapitalistisessa rahataloudessa. Esimerkiksi vuonna 1888 ilmestyneessä pilakuvassa rikas mies lupaa antaa kerjäläiselle pari kolikkoa myöhemmin, kun hänellä on pikkurahaa mukana. Kerjäläinen vastaa pyytämällä panttia, koska moisen avoimen luoton antaminen on nykyaikoina riskialtista.

Etenkin 1800-luvun saksankielisellä alueella huumorin on nähty kääntyneen ankaran sensuurin paineessa pisteliääseen ja aggressiiviseen satiiriin, jonka avulla yritettiin aktiivisesti ottaa kantaa ajankohtaisiin aiheisiin ja muokata julkista mielipidettä.⁴⁷ Satiirisen pilkan päämääränä oli epäkohtien paljastaminen, ja näin ollen se ilmensi kaipuuta parempaan ja oikeudenmukaisempaan kaupunkiin. Satiirin esitykselliset pyrkimykset yhdistävät sen erilaisiin aikautopioihin, jotka myös lisääntyivät juuri 1800-luvulla. Molemmissa kiinnostuksen kohteena oli se, millaiseksi tulevaisuus oli muodostumassa.⁴⁸

47 Satiirin merkityksestä 1800-luvun saksankielisen alueen kulttuurissa, ks. Allen 1984 ja Townsend 1992.

48 Tulevaisuuden merkityksestä 1800-luvun utopiakirjoittamisessa ks. Salmi 2002, 179–189.

Ein Vorsichtiger.

— Wenn ich dann zurückgeh', geh' ich Ihnen ein paar Kreuzer, ich hab' jetzt nichts Kleines bei mir.
 — Einer Gnade, da muh i Jona schon um a Pfand bitten, denn so a unbedeckter Credit is denzintlos' immer riefert.

Varovainen kerjäläinen. *Der Flob* 21.10.1888.

Der Flob julkaisi erilaisia tulevaisuuteen sijoitettuja uutisia ja pilaehtotuksia, joiden kautta kommentoitiin omaa aikaa ja otettiin kantaa kaupungin muutokseen.⁴⁹ *Der Flob* -lehden tulevaisuuden uutisiin kätkeyty satiiri hyökkäsi etenkin kaupunkielämän eriarvoisuutta ja köyhyyttä vastaan. Esimerkiksi kuvitteellisessa uutisessa 2000-luvulta kaivettiin esiin maan alta oman ajan pörssikeinottelijoiden kaupunki ja ihmeteltiin sen outoja esinelöytöjä.⁵⁰ Tulevaisuus tarjosi satiirille etäännytetyn perspektiivin, jonka kautta oli mahdollista tarkastella omaa aikaa ja pohtia, mihin nykyisyyden ilmiöt vielä tulisivat johtamaan.

Kirjallisuudentutkija Paul

Alkon on tuonut esiin, miten tule-

vaisuuteen sijoitetuilla kertomuksilla on ollut satiirisia tarkoituksia uuden ajan alusta lähtien. 1800-lopulla tulevaisuudesta tuli niin edistysuskon puolestapuhujien kuin vastustajienkin keskustelun areena, ja koomisten dystopioiden avulla pyrittiin myös varoittamaan haitallisista kehityskuluista.⁵¹ Satiiri ja utopiakirjallisuus ovat siis kulkeneet pitkään käsi kädessä ja ne ovat molemmat kummunneet epäoikeudenmukaisuuden

49 Tästä enemmän ks. Hakkarainen 2009, 6–10.

50 Neueste Ausgrabungen in Pompej-Schonwissen. *Der Flob* 31.5.1873.

51 Alkon on huomauttanut, että tulevaisuuteen sijoitettujen kertomusten määrän lisääntyessä kasvoivat myös fiktion kirjoittajien itserefleksio ja pohdinta suhteestaan muihin teksteihin. Alkon 1987, 92–112, 192–195. Pilatekstien tapa hyödyntää tulevaisuuteen sijoitetun fiktion konventioita kertoo mielestäni siitä, miten pilaehtet yhdistelivät erilaisia tekstuaalisia maailmoja ja kierrättivät erilaisia aikakauden tekstejä.

ja kärsimyksen havainnoista nykyisyydessä.⁵² Lisäksi niin pilailun kuin utopististen unelmienkin on nähty lisääntyneen juuri kriisiaikoina ja ilmentävän aikakauden keskeisiä pinnanalaisia jännitteitä ja ristiriitoja.⁵³

Vuosisadan loppua kohden modernin kapitalismin jäljet Wienissä saivat kaipaamaan vanhaan hyvään aikaan, hyvinvoivaan esikapitalistiseen menneisyyteen. Vertailukohtaksi oman ajan kurjuudelle nostettiin menneisyyden kaupunki, joka oli menettänyt kauneutensa ja kodikkautensa ahneuden ja kallistumisen seurauksena.⁵⁴ Samalla kun muutokset herättivät epävarmuutta tulevaisuudesta, menneisyyteen liitettiin yhä enemmän mielikuvia hyvinvoinnista ja onnellisuudesta vastakohtana modernisoituvan kaupungin kurjuudelle. Erilaiset ennen ja nyt -vastakkainasettelut yleistyivät *Der Flob* -lehdessä, ja niissä muutos esitettiin lähes poikkeuksetta asioiden huonontumisena.

Esimerkiksi pilakuvassa ”Alt- und Neu-Wien” kohtasivat mennyt ja nyky aika, jossa teollistuvan kaupungin kurjuuden ja köyhyyden näkemiseltä ei voinut välttyä. Kuvateksteissä lukee: ”Kukkaistytöt Paratiisipuutarhan aikaan. (Kukka)” ja ”Kukkaistytöt jumaltenpuu-piinan aikaan. (Kuihtunut)”.⁵⁵ Paratiisipuutarha viittaa ironisesti kadotettuun paratiisiin mutta myös entiseen Paradeisgartl-nimiseen porvariston suosimaan viheralueeseen kaupunginmuurin vieressä. Jumaltenpuu-piina taas oli wieniläisille tuttu ongelma 1860–1880-luvuilla. Ringstrassen puistokadulle yritettiin turhaan istuttaa plataani- ja jumaltenpuita, *Götterbäume*, vanhojen arkisten kastanjapuiden sijaan, mutta hienommat puulaadut eivät menestyneet bulevardilla, vaan kuolivat aina uudestaan milloin keinovalaistukseen tarvittavan kaasun vuoksi, milloin avaralla paikalla puhaltavan tuulen tai ilkvallan johdosta.⁵⁶ Viihtyisän vehreyden sijaan uusi Ringstrasse oli siis puuton ja autio. Menneen ”paratiisin” ja nykyajan ”piinan” vastakkainasettelu näyttää paitsi menneen ja nykyajan,

52 Forsström 2002, 30, 34–35; Forsström 2004, 183–205.

53 Forsström 2002, 60; Ylönen 2001, 16.

54 Ks. esim. Singspielhalle Flohrian. *Der Flob* 4.7.1877.

55 ”Die Blumenmädchen anno Paradeisgartel. (Blühend). Die Blumenmädchen anno Ailanthus-Gefrett.” (Verwelkt).

56 Tästä enemmän ks. Masanz ja Nagl 1996, 97–126.

Kukkaistytöt vanhassa ja uudessa Wienissä. *Der Floh* 12.3.1882.

myös hyvinvoinnin ja kurjuuden sekä luokkien ja sukupuolten monimielisen kohtaamisen kaupungissa, jossa Stephansdomin kirkontornin tausta on vaihtunut mainospylvääseen ja kaasuvälöön. *Alt-Wien* esiintyi ikonisena ja symbolisena paikkana, jonka kautta peilattiin omaa aikaa vertaamalla sitä menneisyyteen. Kyse oli monimutkaisten merkitysten verkostojen yhteentörmäyksestä, jonka avulla käsiteltiin muutosta yhtä aikaa haikeasti, kriittisesti ja huvittuneesti.

Nostalgian ja huumorin nurja puoli

Wienissä uudistus ei vain muuttanut kaupunkitilaa, vaan 1800-luvun jälkipuoli oli samalla nopean urbanisoitumisen aikaa, joka toi kaupunkiin uusia asukkaita. Joidenkin arvioiden mukaan vuonna 1880 jopa yli 60 prosenttia kaupunkilaisista oli muualta tulleita siirtolaisia.⁵⁷ Monikansallisen valtakunnan keskuksena Wienistä muodostui erilaisten kielten ja kansallisuuksien kohtauspaikka. Muuttuvassa metropolissa tuli

57 Fassman ja Münz 1996, 166.

yhä vaikeammaksi määrittää, mikä oli wieniläinen identiteetti. Huumori ja nostalgia autoivat wieniläisyyden määrittelyssä ja eron tekemisessä muukalaisiin.

Populaarin huumorin merkitystä 1800-luvun kaupungeissa on tullut toisaalta paikallisen kaupunkilaisen identiteetin rakentumisen ja toisaalta modernisaation vastustamisen näkökulmasta. Etenkin saksankielisellä alueella paikallisella murteella ilmaistu huumori on nähty keskeisenä kaupunki- ja kaupunkilaisidentiteettien rakentajana modernin murroksen aikana. Omintakeinen pilakulttuuri, kuten *Berliner Schnauze* tai *Wiener Schmah*, kertoivat paremmin kuin mikään muu, mitä oli oikea berliiniläisyys tai wieniläisyys. Kyvyttömyys ymmärtää huumorin vivahteita ja kätkeytyjä merkityksiä erotti muukalaiset paikallisista, ja pilakulttuurin omaksuminen merkitsi kaupunkilaiseksi tulemistä. Vaikka pilailu esitettiin paikallisen kaupunkilaisidentiteetin ja tietyn urbaanin elämäntapa- ja kulttuurin tuotteena, se oli kuitenkin nousevan kaupallisen populaarikulttuurin tuotteena vahvasti kansainvälinen ilmiö. Pilalehtien lisäksi erilaiset humoristiset almanakat ja kalenterit, julisteet ja muut painotuotteet olivat suosittuja 1800-luvulla ympäri Eurooppaa.⁵⁸

Muukalaisista tuli kaupunkilaishuumorin keskeinen naurun kohde. *Der Floh* -lehden lukuisat pilat kaupungilla liikkuvista muukalaisista ja turisteista kertovat epävarmuudesta, joka oli leimallista monikansalliselle Wienille.⁵⁹

Muukalaisuuden ja wieniläisyyden rajanveto oli ongelma, joka on nähty olennaisena syynä siihen, että eri puolilta tulleita siirtolaisia yhdistävää identiteettiä alettiin rakentaa erottamalla juutalaiset muista erilli-

58 Esim. Townsend 1997, 200–204; Musner 2009, 13–14, 119–120, 173–204; Jelavich 1996, 30–35. Identiteetin rakentamiseen liittyen varsinkin suullista huumorikulttuuria on pidetty tapana vastustaa modernisaation tuomia muutoksia ja tapana käsitellä vierautta. Esimerkiksi Wolfgang Maderthner ja Lutz Musner ovat tutkineet Wienin esikaupunkien suullisen huumorikulttuurin kukoistusta 1800-luvun lopulla ja tulkinneet sitä pyrkimyksenä vastustaa modernin rationaalisuutta ja porvariston arvoja nopean muutoksen keskellä. Maderthner ja Musner 2008, 88.

59 Hakkarainen 2013, 106–131.

seksi ryhmäkseen.⁶⁰ Ullossulkemisen ja eron tekemisen vuoksi huumori on nähty paitsi muukalaisvihamielisyyden, etenkin vuosisadan vaihteen antisemitismin, ilmentäjänä.⁶¹ Nostalgian ja huumorin nurja puoli näyttyy myös 1800-luvun lopun *Der Floh* -lehdessä, jossa kaipuu kuviteltuun kansalliseen alkuperään ja idealisoituun menneeseen kytkeytyy juutalaisten käsittelyyn. Esimerkiksi uuden oopperatalon rakentamisesta kertovassa satiirisessa tekstissä vuodelta 1872 kerrotaan:

Ja oli talo Vindobonan hyvässä kaupungissa ja siellä laulettiin kuin metsä täynnä iloisia lintuja ja se kuulosti samalta kuin toukokuun päivinä ja hyvien asukkaiden monet hyvät sydämet avautuivat kuin nupullaan olevat ruusut tuoksuvassa kotoisuudessa.

Ja vanha talo tuli yhä vanhemmaksi ja oikealle ja vasemmalle kasvoi maasta loisteliaita rakennuksia, joihin kerääntyi miljonäärien kansa, niiden hilpeät jälkeläiset, jotka kerran niin murheellisesti istuivat Baabelin virtain vierillä – silloin näytti vanha talo aivan pölyiseltä ja miljonäärien kansa katsoi sitä halveksivasti.

Ja vanha talo häpesi itseään ja hajotti itsensä palasiksi – –.⁶²

Miljonäärien kansa on juutalaisten kansa, mistä kertoo suora viite *Raamatun* psalmiin 137: ”Baabelin virtain vierillä me istuimme ja itkimme muistellessamme Siionia”. Tekstiin kiteytyvät juutalaisen kan-

60 Beller 2003, 193.

61 Musner 2009, 13–14, 119–120.

62 ”Und es stand ein altes Haus in der guten Stadt Vindobona und in diesem sang es wie ein Wald von munteren Vögeln und es erklang wie in Maientagen und viele gute Herzen der guten Bewohner gingen auf wie knospende Rosen in duftender Gemütlichkeit. Und das alte Haus wurde älter und rechts und links aufwachsen aus dem Boden prachtvolle Gebäude, in welchen sich sammelte ein Volk von Millionären, heitere Abkömmlinge von denen, so einst betrübt saßen an den Wassern Babels – da sah das alte Haus recht staubig aus und das Volk der Millionäre sah es über die Achsel an. Und das Haus schämte sich und zerbröckelte sich – – Feuilleton.” *Der Floh* 24.11.1872.

Uusi liike Schottenringillä. *Der Floh* 12.5. 1872.

san kärsimys ja hajaannus, sorron kokemus, pakkosiirtolaisuus ja kaipuu Jerusalemiin. *Der Floh* -lehden pilatekstissä valtasuhteet ovat kääntyneet. Juutalaiset esitetään hilpeinä uuden kaupungin herroina, ja vanha talo, joka kuvasti mennyttä wieniläistä yhteenkuuluvuutta ja kotoisuutta, hajottaa itsensä näiden tieltä.

Ironian ja monitulkintaisuutensa vuoksi tekstiä ei voi lukea pelkkänä juutalaisvastaisena vanhan Wienin ylistyksenä. Se alkaa kömpelösti ja naivisti kuin lastensatu, pilkaten esittämäänsä paikallisnostalgista puhetta, mutta parodisista puolistaan huolimatta se on hyvä osoitus kitkasta, joka hiersi juutalaisten ja valtaväestön suhteita 1800-luvun lopun Wienissä samanaikaisesti kaupunki uudistuksen kanssa.

Wienin juutalaisten määrä enemmän kuin kymmenkertaistui vuodesta 1860 vuoteen 1880 mennessä, jolloin heitä oli yli 72 000.⁶³ Kasvu johtui etenkin keisari Franz Josefin johdolla säädetystä laeista, joiden ansioista juutalaiset saivat täydet kansalaisoikeudet ja oikeuden asua heiltä aikaisemmin kielletyillä alueilla. Vapaamielisinä vuosina juutalaiset sulautuivat Wienin porvaristoon ja vaikuttivat voimakkaasti niin lehdistössä, taloudessa kuin kulttuurielämässäänkin. Esimerkiksi suuri osa teattereiden ja musiikkitalojen johtajista oli juutalaissyntyisiä, mihin edellä mainittu pilateksti osaltaan viittaa. Erityisen vahvasti juutalaiset nähtiin osana nousevaa kapitalistista järjestelmää, joka koki kovan kolahduksen vuoden 1873 pörssiromahduksessa. Esimerkiksi pilakuvassa uudesta rahanlainausliikkeestä vuodelta 1872 juutalaiset virkailijat yrittävät ylipuhua suutarin oppipoikaa sijoittamaan tämän vaivanpalkaksi saamansa kymmenen kreuzeria johonkin houkuttelevaan keinottelutarjoukseen. Romahdusta seuranneen taloudellisen taantumana aikana antisemitistinen retoriikka kiihtyi ja alettiin puhua juutalaistuneesta Wienistä.⁶⁴

Se, miten *Der Flob* -lehdessä juutalaisuus yhdistettiin uuden Wienin vierauteen ja toisaalta häikäilemättömään kapitalismiin, joka oli tuottanut modernin kaupunkitilan köyhien ja vähäosaisten kustannuksella, kuvastaa juutalaisvastaisuuden kytkeytymistä murroksen kirvoittamiin pelkoihin ja ahdistukseen. Ringstraße nähtiin juutalaisena tilana, joka oli syrjäyttänyt vanhan *Alt-Wienin* samalla kun uusi pörssitalous ja moderni elämä syrjäyttivät perinteiset arvot ja elämänmuodot. Vanhan ja uuden Wienin, aidon ja keinotekoisien sekä oikeudenmukaisen ja epäoikeudenmukaisen välinen vastakkainasettelu rinnastettiin valtaviestön ja juutalaisten väliseen eroon.

Itävaltalaisen kulttuurintutkijan Lutz Musnerin mukaan wieniläisen vuosisadan lopun populaarikulttuuri käsitteli pakonomaisesti kaupungin identiteettiä ja alkuperää. Nostalgia, menneisyyteen kaipaaminen ja aidon wieniläisyyden etsiminen oli leimallista erilaisille nousevan massakulttuurin muodoille, jotka käsittelivät *Alt-Wieniä* yhä uudestaan lauluissa, teatteriesityksissä, kuvissa ja teksteissä. Musner yhdistääkin popu-

63 Hamann 1996, 468.

64 Hamann 1996, 472. Ks. myös Beller 2003, 188–237.

laarikulttuurin ja uuden poliittisen käänteen Wienissä. Massaliikkeet ja ääri-liikkeet syrjäyttivät perinteisen porvarillisen liberaalin rationalismin. Uusien liikkeiden populistinen politiikka hyödynsi nostalgista ilmapiiriä ja käytti sitä omiin poliittisiin käyttötarkoituksiinsa. Vuosisadan lopulla nostalginen kuva menneisyydestä ja aidosta wieniläisyydestä nousi keskeiseksi iskulauseeksi Karl Luegerin (1844–1910) kristillissosiaalisen puolueen antisemitistisessä politiikassa. Vuonna 1897 pormestariksi noussut Lueger esiintyi populistisesti ”pienen ihmisen” asialla ja esitti juutalaisvastaisessa retoriikassaan tavoitteekseen aidon wieniläisen yhteenkuuluvuuden palauttamisen.⁶⁵ Hän rakensi yhteenkuuluvuuden tunnetta tutun ulkoisen uhkakuvan avulla. Luegerin mukaan juutalaiset uhkasivat kristittyä Wieniä samalla tapaa kuin turkkilaiset 200 vuotta aikaisemmin.⁶⁶

Liberaali *Der Floh* kuitenkin hyökkäsi raivokkaasti Luegeria vastaan hänen aloittaessa kampanjointinsa valtakunnanpolitiikassa vuonna 1885.⁶⁷ Nykynäkökulmasta on vaikea ymmärtää, miksi *Floh* tuki juutalaisten ja valtaväestön välistä vastakkainasettelua piloilla, joissa toistui- vat samat ennakkoluulot ja rodulliset stereotyyptiat kuin antisemitistisessä retoriikassa. *Der Floh* -lehden tapa käsitellä juutalaisia on ongelmallisuudessaan hyvä osoitus menneisyyden huumorin monitulkintaisuudesta ja vieraudesta nykylukijalle.⁶⁸ Samalla se paljastaa ne vuosisadan lopun Wienin juutalaisten assimilaatioon liittyneet jännitteet, joiden ristipaineessa syntyivät muun muassa Theodor Herzlin (1860–1904) poliittinen sionismi ja Otto Weiningerin (1880–1903) juutalainen itseinho sekä Sigmund Freudin (1856–1939) psykoanalyysi.

Toisin kuin esimerkiksi antisemitistiseksi kääntynyt *Kikeriki*, *Der Floh* ei ollut pääasiallisesti juutalaisvastainen, ja yksi selitys sen juutalaispiloihin on, että antisemitistisen retoriikan lisääntymiseen pyrittiin vastaamaan antisemitismin parodialla. On kuitenkin mahdotonta ymmärtää

65 Musner 2009, 12–14; 193–196. Luegerin valtaannoususta ks. myös Boyer 1995, passim, erit. 184–247.

66 Hamann 1996, 467–468.

67 Esim. *Der Floh* 7.6.1885.

68 Darnton 1999, 77–78.

kaikkia juutalaisvitsejä pelkkänä parodiana. Vaikka menneisyyden lukijat osasivat varmasti erottaa nykylukijaa taitavammin parodian kohteesta, pilalehdessä esiintyneiden kielteisten juutalaiskuvien määrä etenkin 1870-luvun lopulta lähtien on silmiinpistävä, varsinkin kun samaan aikaan Euroopassa alettiin rakentaa yhä innokkaammin käsitystä juutalaisista omana rotunaan, ja antisemitistiset karikatyyrit levisivät kansainvälistyvässä kuvakulttuurissa.

Esimerkiksi Ann Taylor Allen on törmännyt samaan ongelmaan tutkiessaan saksalaisia pilalehtiä *Kladderadatsch* ja *Simplicissimus*, joissa liberaaliudesta ja monista juutalaistaustaisista toimittajistaan huolimatta käsiteltiin juutalaisia kielteiseen sävyyn stereotyyppisten rodullisten piirteiden kautta. Allen näkee juutalaisvitsit osoituksena 1800-luvun rotuteorioiden läpimurrosta, joka sai myös erilaiset vähemmistöt näkemään itsensä valtaväestön silmin. Toisaalta juutalaisväestö oli sekä Berliinissä että Wienissä niin heterogeeninen, että sillä ei ollut yhtenäistä identiteettiä. Assimiloituneet juutalaiset halusivat tehdä eron itsensä ja idästä saapuneiden juutalaissiirtolaisten välille.⁶⁹

On lisäksi huomattava, että pilalehden tekijöiden joukko ei ollut yhtenäinen, vaan esimerkiksi *Flob*'ssa julkaistiin unkarilaisten, juutalaisten ja katolisten toimittajien lisäksi nimimerkeillä lähetettyjä lukijoiden pilatekstejä ja pilakuvia. Etenkin hajanaisen aineistonsa vuoksi vitsit ja pilatekstit saattoivat vaihtaa puolta ja tavoitella erilaisia päämääriä johdonmukaisuuden ja pysyvien merkitysten kustannuksella.

Kaupungissa, jossa pilalehtiä teki ja luki kasvava monikulttuurinen väestö, tekijöiden ja lukijoiden käsitykset eivät välttämättä kohdanneet. Berliiniläistä 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun kabareekulttuuria tutkineen Peter Jelavichin mukaan juutalaisten viihdyttäjien kertomat juutalaisvitsit berliiniläisissä kabaree-esityksissä kuuluivat juutalaisen huumorin itseironiseen perinteeseen, mutta yleisön keskuudessa nauru

69 Tästä enemmän ks. Allen 1984, 188–194. Erojen tekeminen liittyi pitkään juutalaisuutta määritelleeseen kuvien jatkumoon, joka huipentui 1900-luvulla kansallissosialistien propagandakuvastossa, mutta joka 1800-luvun wieniläisessä kontekstissa vasta nivoutui yhteen modernin antisemitismin ja populistisen nostalgian kanssa. Tästä enemmän ks. Schäfer 2004, 13–37; Hamann 1996, passim, erit. 119–121. Ks. myös Musner 2009, 133.

kääntyikin antisemitismiksi.⁷⁰ Myös Wienissä pilalehdet saattoivat tulla luetuiksi pyrkimystensä vastaisesti. Ironian monet tasot eivät välttämättä auenneet kaikille, ja ivan kärki saattoi lukijoiden mielissä iskeä eri kohteisiin kuin mihin lehdet viittasivat. Pyrkiessään purkamaan juutalaisvastaisia mielikuvia ironiset ja parodiset pilakuvat ja -tekstit saattoivat tahtomattaan toistaa ja vahvistaa stereotypioita ja siten niistä tuli osa Wienissä yhä hallitsevammaksi noussutta antisemitististä diskurssia.

Nostalgia, huumori ja ironia taipuivat palvelemaan erilaisia päämääriä, ja tekstien kiertäessä kaupungissa niitä voitiin lukea ja käyttää eri tavoin. Uuteen kaupunkiympäristöön liittyi paljon vieraantuneisuuden tunteita, jotka tekivät yhteisön kaipuusta voimakkaan kaikupohjan huumorille. Ongelmat, jotka liittyvät juutalaisuuden ja muukalaisvihamielisyyden käsittelyyn huumorin keinoin kertovat siitä, että huumori ei ollut vain rationaalista tulkintaa, vaan siihen liittyi omaan aikaansa sidottuja tunnelatauksia, jotka vaikuttivat siihen, miten piloja tulkittiin ja siihen, mihin suuntaan nauru kääntyi.

Huumorin ja nostalgian sekoittuminen

Pilailemalla menetetystä *Alt-Wienistä* pilalehdet osallistuivat 1800-luvun jälkipuoliskolla käytyyn laajaan keskusteluun, jossa vastakkainasettelu vanhan ja uuden Wienin välillä oli keskeinen tapa käsitellä ja ymmärtää modernia. Sosiologi David Frisbyn mukaan *Alt-Wien* -ideologia urbaanina idyllinä sai uutta nostetta 1890-luvulta lähtien ja se määräiti myöhempää vuosisadan vaihteen modernisaatiokeskustelua.⁷¹ Käsitteet menetetystä *Alt-Wienistä* olivat kuitenkin jo syntyneet kaupungin uudistamisen aikana, ja pilalehdet osoittavat, miten modernisaatiokeskustelua käytiin populaarikulttuurissa jo 1850-luvulta lähtien.

Huumorin avulla oli mahdollista keskustella kaupungin muutoksesta julkisuudessa sensuurista huolimatta. Erilaiset pilakuvat, vitsit ja pilakirjoitukset rakensivat kulttuurisia merkityksiä ja mielikuvia, jotka vaikuttivat ymmärrykseen modernista. Vuosisadan vaihteen kotiseutuliikettä

70 Jelavich 1996, 200–209.

71 Frisby 2001, 18. Ks. myös 168–182, 215.

tutkineen Sandor Békésin mukaan kaupunkilaista kokemusta muokkasivat perustavalla tavalla erilaiset visuaaliset ja tekstuaaliset esitystavat, joissa niin nostalgia kuin edistysusko kuuluivat molemmat diskursiivisesti rakentuneeseen moderniin.⁷² Moderni sisälsi myös modernisaation vastustamisen ja nostalgian diskursseja, joissa pyrittiin palaamaan staattiseen menneisyyteen ja palauttamaan eheä yhteisö. Käsitukset traditiosta ja edistyksestä muovasivat toinen toisiaan rakentuen toistensa kautta.⁷³

Traditio ja edistys, vanha ja uusi liittyivät Wienin tapauksessa myös valtakunnallisen ja paikallisen väliseen ristiriitaan. Kaupunkiuudistuksen aikana ilmestyneiden pilalehtien nostalgia menetettyä *Alt-Wieniä* kohtaan kertoo Habsburgien imperiumin päämäärien ja paikallisen kaupunkilaisidentiteetin välisestä ristiriidasta. Samalla kun korostettiin Wienin roolia Habsburgien valtakunnan keskuksena ja keisarin hallintokaupunkina imperiumin historia syrjäytti Wienin paikallishistorian. Perinteiselle kaupunki-identiteetille tärkeitä paikkoja purettiin pois, ja niiden tilalle tuli Ringstraßen edustama kertomus imperiumin loistokkaasta menneisyydestä. Pierre Noraa seuraten muistin paikka, *lieu de mémoire* edusti imperiumin tasoa, kun taas katoava muistin ympäristö, *milieu de mémoire* edusti kaupunkia.⁷⁴

Pilailu ja satiiri kertovat kuitenkin siitä, että uuden menneisyyden ja identiteetin kuvittelu ei ollut helppoa. Sen sijaan, että uuden kaupunkitilan edustamaan kuvaan valtakunnasta ja sen menneisyydestä olisi samastuttu, Ringstraße koettiin uudeksi ja vieraaksi. Sen syrjäyttämää arkista ympäristöä kohtaan tunnettiin kaipuuta, joka sai erilaisia ilmenemismuotoja vuosisadan viimeisten vuosikymmenten aikana.

Näin nostalgia *Alt-Wieniä* kohtaan edusti paikallista identiteettiä ja tunnetta, jota ilmaistiin omanlaisellaan huumorilla. Populaari kaupunkilaishuumori oli hyvin wieniläinen, paikallinen diskurssi, joka sopi nostalgian ja vastarinnan ääneksi. Pilkkaa tai kritiikkiä ei kuitenkaan kohdistettu koskaan suoraan imperiumiin tai keisariin, mikä oli myös sensuurin vuoksi mahdotonta, vaan uhka perinteistä wieniläistä identi-

72 Békési 2009, 72,76. Ks. myös Musner 2009, 188–204.

73 Boym 2001, 19.

74 Nora 1996, 1–3, 6–7.

teettiä kohtaan liitettiin muihin muutoksiin: teollistumiseen, kapitalis-
miin, siirtolaisuuteen ja juutalaisiin. Ahneet pörssikeinottelijat valtasivat
kaupungin, jossa ennen vallitsi kotoisuus ja yhteenkuuluvuus ihmisten
välillä. Köyhyys ja kurjuus lisääntyivät. Uudet kaupunkilaiset ja urbaa-
nit massat syrjäyttivät periwieniläiset tyypit. Modernin uhat ja muutok-
sen luoma ahdistus yhdistettiin etenkin juutalaisiin ja käsitys uudesta
Wienistä juutalaistuneena kaupunkina synnytti juutalaisvitsejä ja juuta-
laisvastaisia pilakuvia jopa *Der Flob'* n kaltaisissa liberaaleissa pilalehdissä.
Populaarisissa huumorissa nostalgialla *Alt-Wien*ä kohtaan alkoi muuttua
vuosisadan lopun antisemitismin kasvualustaksi. Huumori oli kytkeyty-
nyt aikakauden keskeisiin tunteisiin, kuten voimakkaisiin menetyksen ja
vierauden kokemuksiin, ja nämä vaikuttivat siihen, miten mielikuvat ja
merkitykset rakentuivat.

Lähteet

Alkuperäisaineisto

Pilalehdet

Der Flob, Wien / Budapest 1869–1890. Österreichische Nationalbibliothek.
ANNO Austrian Newspapers Online. [13.2.2015] <http://www.anno.onb.ac.at>

Der Humorist, Wien 1857–1862. Österreichische Nationalbibliothek. ANNO
Austrian Newspapers Online. [13.2.2015] <http://www.anno.onb.ac.at>

Kikeriki, Wien 7.11.1861. Österreichische Nationalbibliothek. ANNO Austrian
Newspapers Online. [13.2.2015] <http://www.anno.onb.ac.at>

Lakitekstit

Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1863. IV Stück 6.
Pressgesetz vom 17. Dezember 1862. Österreichische Nationalbibliothek.
ALEX - Historische Rechts- und Gesetzestexte Online. [13.2.2015]
<http://alex.onb.ac.at/>

Tutkimuskirjallisuus

- Allen, Ann Taylor: *Satire and Society in Wilhelmine Germany. Kladderadatsch & Simplicissimus 1890–1914*. University Press of Kentucky, Lexington 1984.
- Alkon, Paul K.: *Origins of Futuristic Fiction*. The University of Georgia Press, Georgia 1987.
- Békési, Sandor: The attraction of Heimat. Homeland protection in Vienna around 1900, or the preservation and reform of the city. Teoksessa *Urban Planning and the Pursuit of Happiness*. Toim. Arnold Bartetzky ja Marc Schalenberg. Jovis, Berlin 2009, 67–79.
- Beller, Steven: *Vienna and the Jews 1867–1938: A Cultural History*. Cambridge University Press, Cambridge 2003.
- Bernhard, Marianne: *Die Wiener Ringstraße. Architektur und Gesellschaft 1858–1906*. Kremayer & Scheriau, München 1992.
- Bremmer Jan, Roodenburg, Herman: Introduction: Humour and history. Teoksessa *A Cultural History of Humour*. Toim. Jan Bremmer ja Herman Roodenburg. Polity Press. Cambridge 1997, 1–10.
- Breuss, Susanne: Frau Sopherl. Der derbe Schmah der Marktfrauen. Ausstellung Themen: 13. Teoksessa *Wiener Typen. Klischees und Wirklichkeit*. Toim. Wolfgang Kos. Wien Museum und Brandstätter Verlag, Wien 2013, 331–335.
- Boyer, John W.: *Political Radicalism in Late imperial Vienna. Origins of the Christian Social Movement, 1848–1897*. The University of Chicago Press, Chicago 1995.
- Boym, Svetlana: *The Future of Nostalgia*. Basic Books, New York 2001.
- Darnton, Robert: *The Great Cat Massacre: And Other Episodes In French Cultural History*. Basic Books, New York 1999.
- Ehmer, Josef: Zur sozialen Schichtung der Wiener Bevölkerung 1857 bis 1910. *Wien–Prag–Budapest. Blütezeit der Habsburgermetropolen. Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte 1867–1918*. Toim. Gerhard Melinz ja Susan Zimmermann. Promedia, Wien 1996, 73–83.
- Fassman Hans and Münz Rainer: Between melting pot and ethnic fragmentation: Historical and recent immigration to Vienna. Teoksessa *EthniCity: Geographic Perspectives on Ethnic Change in Modern Cities*. Toim. Curtis C. Roseman, Hans Dieter Laux ja Günther Thieme. Rowman and Littlefield, Maryland 1996, 165–186.
- Forsström, Riikka: Louis-Sébastien Mercier'n kaksi Pariisia. Kaupunkitilan ideaalimallit Ranskan suuren vallankumouksen aattona. Teoksessa *Tilan kokemisen kulttuurihistoriaa*. Toim. Riitta Laitinen. Cultural History – Kulttuurihistoria 4, Turun yliopisto 2004, 183–206.

- Forsström Riikka: *Possible Worlds. The Idea of Happiness in the Utopian Vision of Louis-Sébastien Mercier*. SKS, Helsinki 2002.
- Frisby, David: *Cityscapes of Modernity. Critical Explorations*. Polity Press, Cambridge 2001.
- Gray, David W. S.: Gavarni's Parisian population reproduced. Teoksessa *Printed Matters: Printing, publishing and urban culture in Europe in the modern period*. Toim. Malcom Gee ja Tim Kirk. Historical Urban Studies. Ashgate, Aldershot 2002, 48–70.
- Habermas, Jürgen: *Julkisuuden rakennemuutos. Tutkimus yhdestä kansalaisyhteiskunnan kategoriasta*. Vastapaino, Tampere 2004.
- Hakkarainen Heidi: Naurettava kaupunki. Wienin kaupunkitilan muutos pila-lehdissä 1800-luvun jälkipuolella. *Kulttuurintutkimus* (26)4 2009, 3–16.
- Hakkarainen, Heidi: Koomisia kohtaamisia. Monikansallisen kaupungin risti-riidat 1800-luvun lopun wieniläisessä huumorissa. Teoksessa *Kosmopoliittisuus, monikulttuurisuus, kansainvälisyys. Kulttuurihistoriallisia näkökulmia*. Toim. Anne Ollila ja Juhana Saarelainen. K&h, Turku 2013, 106–131.
- Hamann, Brigitte: *Hitlers Wien. Lebrjahre eines Diktators*. Piper, München 1996.
- Harvey, David: *Paris, Capital of Modernity*. Routledge, New York 2006.
- Janik, Allan, Toulmin, Stephen: *Wittgenstein's Vienna*. Elephant Paperbacks, Chicago 1996 (1973).
- Jelavich, Peter: *Berlin Cabaret*. Harvard University Press, Cambridge Massachusetts 1996.
- Johannisson, Karin: *Nostalgia. En känslas historia*. Bonnier, Stockholm 2001.
- Johnston, William M.: *The Austrian Mind. An Intellectual and Social History 1848–1938*. University of California Press, Berkeley 1972.
- Korhonen, Anu: Naurun teorit ja historiantutkimus. *Historiallinen Aikakauskirja* 2 / 2001, 169–178.
- Laitinen, Riitta: Johdanto tilan kokemisen kulttuurihistoriaan. Teoksessa *Tilan kokemisen kulttuurihistoriaa*. Toim. Riitta Laitinen. Cultural History – Kulttuurihistoria 4. K&h, Turku 2004, 1–13.
- Maderthner, Wolfgang: Von der Zeit um 1860 bis zum Jahr 1945. Teoksessa *Wien – Geschichte einer Stadt. Von 1790 bis zur Gegenwart*. Toim. Peter Csendes ja Ferdinand Oppl. Bd.3. Böhlau, Wien 2006, 175–544.
- Maderthner, Wolfgang, Musner, Lutz: *Unruly Masses: The Other Side of the fin-de-siècle Vienna*. Berghahn Books, New York 2008, 79–81.
- Masanz, Michaela, Nagl, Martina: *Ringstraßenallee. Von der Freiheit zur Ordnung vor den Toren Wiens*. Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte. Bd. 30. Verein für Geschichte der Stadt Wien. Verlag Franz Deuticke, Wien 1996.

- Morreall, John: Enjoying incongruity. *Humor. International Journal of Humor Research*. Vol. 1–2 /1989, 1–18.
- Musner, Lutz: *Der Geschmack von Wien. Kultur und Habitus einer Stadt*. Interdisziplinäre Stadtforschung. Campus Verlag, Frankfurt am Main 2009.
- Nora, Pierre: General introduction: Between memory and history. Teoksessa *Realms of Memory: Rethinking the French Past*. Vol. 1: Conflicts and Divisions. Käänt. Arthur Goldhammer. Columbia University Press, New York 1996, 1–20.
- Rogoff, Irit: Gustav Klimt, A bridgehead to modernism. Teoksessa *Intellectuals and the Future in the Habsburg Monarchy 1890–1914*. Toim. László Péter ja Robert B. Pysent. The Macmillan Press, London 1988, 29–45.
- Salmi, Hannu: *Vuosisadan lapset. 1800-luvun kulttuurihistoria*. Turun yliopisto, Turku 2002.
- Scheidl, Ernst: *Die humoristisch-satirische Presse im Wien von den Anfängen bis 1918 und die öffentliche Meinung*. Dissertation. Universität Wien, Wien 1950.
- Schorske, Carl E.: *Fin-de-siècle Vienna. Politics and Culture*. Cambridge University Press, Cambridge 1981 (1961).
- Schäfer, Julia: *Vermessen – gezeichnet – verlacht. Judenbilder in Populären Zeitschriften 1918–1933*. Campus Verlag, Frankfurt am Main 2001.
- Syrjämaa, Taina: *Edistysten luovuttu maailma. Edistysusko maailmannäyttelyissä 1851–1915*. SKS, Helsinki 2007.
- Syrjämaa, Taina: The clash of picturesque decay and modern cleanliness in late nineteenth-century Rome. Teoksessa *Rome. Pollution and Propriety. Dirt Disease and Hygiene in the Eternal City from Antiquity to Modernity*. Toim. Mark Bradley. Cambridge University Press, Cambridge 2012.
- Townsend, Mary Lee: *Forbidden Laughter: Popular Humor and the Limits of Repression in Nineteenth-Century Prussia*. Ann Arbor. The University of Michigan Press, Michigan 1992.
- Townsend, Mary Lee: Humour and the public sphere in nineteenth-century Germany. Teoksessa *Cultural History of Humour: From Antiquity to the Present Day*. Toim. Jan Bremmer ja Herman Roodenburg. Polity Press, Cambridge 1997, 200–221.
- Ylönen, Marja: *Pilahistoria. Suomi poliittisissa pilakuvisissa 1800-luvulta 2000-luvulle*. SKS, Jyväskylä 2001.